

Кенан Семиз

ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫН АЙРЫМ ӨНҮТТӨРҮ

Кенан Семиз

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

Kenan Semis

SOME ASPECTS OF AGRICULTURAL LEXICON

УДК: 801(575.2)(04)

Макалада кыргыз тилиндеги дыйканчылык лексикасына тиешелүү бир катар сөздөрдүн семантикасы, колдонулушу жана лингвокультурологиялык контексти каралат.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, дыйканчылык лексикасы, семантикасы, лингвокультурологиялык контексти.

В статье рассматриваются семантика, сфера употребления и лингвокультурологический контекст земледельческой лексики кыргызского языка.

Ключевые слова: кыргызский язык, земледельческая лексика, семантика, сфера употребления, лингвокультурологический контекст.

In article semantics, the sphere the use and a linguistics context of agricultural lexicon of the Kyrgyz language are considered.

Key words: kyrgyz language, agricultural lexicon, semantics, sphere of the use, linguistics context.

Сөздүк курамындагы сөздөр ар кандай доолордо калыпташкан тарыхый-маданий катмарларды камтыры белгилүү. Мындай олуттуу катмардын бири - дыйканчылык лексикасы. Макаланын максаты - кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу айрым аталыштардын лингво-культурологиялык өнүктөрүн териштирүү.

Дыйкан - жер иштетүү менен кесиптенген адам. *Дехкан* же *дехкон* – фарсы термини. Байыркы Ирандагы Сасанийлер династиясынын мезгилинде (б.з. 3-7-кк.) окаттуу, жер иштетип тың жашаган, эркин эмгекчилерди аныктаган. Алар сасанийлер армиясынын негизин түзүшкөн.

Дыйканчылык – маданий өсүмдүктөрдү өстүрүүгө негизделген чарбалык иштердин тиби. Кыргыздарда дыйканчылык байыркы замандан эле белгилүү. Дыйканчылыктын жогорку маданияты бүгүнкү Кыргызстандын аймагында да өрөөндүү жерлерде ишке ашырылгандыгын археологиялык казуулар, жазма булактар тастыктайт. Кыргыздар Энесай доорунда, андан соңку мезгилдерде көчмөн мал чарбачылыгы менен катар дыйканчылык маданиятынын жогорку формасын өнүктүрө алышкан. Хакасиянын Миң-Суу ойдуңунда, Тувада кыргыздар калтырган сугат системалары, тегирмендер, эгин талаалары ж.б. тарыхый жайлар сакталып калган. Бул дыйканчылык аркылуу кыргыздар эгинге ж.б. маданий өсүмдүктөргө болгон керектөөсүн толук канааттандырышкан. Жер иштетүү, өсүмдүктөрдү багып өстүрүү, түшүм жыйноо ж.б. багытта элдик бай тажрыйба чогулган. Бул тарыхый жайлар азыркы

учурда да кыргыз талаалары, кыргыз тегирмендери, кыргыздар курган сугат каналдары, кыргыздар курган жолдор ж.б.у.с. аттар катары белгилүү. Дыйканчылык мал чарбачылык менен бирге мезолит-неолитте, 10-8 миң жыл мурда пайда болгон. Жаратылыш шарттарына байланыштуу дыйканчылыктын ар кандай түрү калыптанган; 1) жаан-чачын жерлерде, жаратылыш шарты мээлүүн өлкөдө жүргүзүлгөн түрү; 2) кургак аймактардагы сугат дыйканчылыгы; 3) нымдуу субтропиктерде жыл бою жүргүзүлүүчү дыйканчылык (2-3 ирет түшүм алган). Дыйканчылыктын формалары Жерди пайдалануунун мүнөзүнө, интенсивдүүлүгүнө, жер кыртышынын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу жана калыбына келтирүү ыкмаларына жараша экстенсивдүү жана интенсивдүү болушу мүмкүн.

Дыйканчылык маданияты. Жердин түшүмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган атайын иш-чаралар. Мындай иш-чараларга тар мааниде жер иштетүүгө куралдарды пайдалануу, кеңири мааниде-комплексүү дыйканчылык системалары, жер семирткичтер, сугаруу жана кургатуу иштери кирет. Дыйканчылык маданий өсүмдүктөрдү өстүрүүгө негизделген чарбанын жана чарбалык ишмердүүлүктүн дүйнөлүк масштабындагы алдыңкы тиби. Өсүмдүктөрдү багууда, өстүрүүдө жер иштетүүнүн, жаңы сортторду табуунун, эгинди карап өстүрүүнүн, түшүм жыйноонун ж.б.у.с. элдик тарыхый тажрыйба топтоштурулган. Дыйканчылык маданияты жаныбарларды колго үйрөтүү жана бакмалаштыруу менен бир мезгилде мындан 10-8 миң жыл мурда мезолит - неолит доорунда тарала баштаган. Н.И.Вавилов маданий өсүмдүктөрдүн пайда болушунун негизги жети географиялык борборун көрсөткөн [1].

Кыйып өрттөө дыйканчылыгы - токой зонасындагы дыйканчылыктын байыркы жөнөкөй системаларынын бири. Токойдо дарактарды кыйып, кабыгын арчийт. Бир жылдан кийин аны өрттөп, күлүнө эгин айдашкан. Мындай жер биринчи жылы жакшы түшүм берген, андан кийинки жылы бул жер куралдын жардамы менен жумшартууну талап кылган; 2-3 жылдан кийин ал жер арыктап 176 түшүм бербей калат, ошондуктан жаңы өсүмдүктөр чыкканга чейин ал жерди дем алдырууга таштап коюшат. Айрым жерлерде бадалдарды, саздарды, чымдарды да өрттөшкөн. Кыйып-өрттөө дыйканчылыгында дыйкандар мезгил-мезгили менен курал-жабдыктары өзгөртүп турган. Кыйып-өрттөө дыйканчылыгы Евразияда

жазы жалбырактуу зоналарда жаралган; мелүүн алкактык тоолордо жана түндүк тайга токойлорунда жашаган славян жана герман элдеринде XIX к. Ортосуна чейин сакталган. Түштүк Европандан Арденна тоолорунда, Корсика аралында, Түндүк Америкадан Европандан көчүп келгендерге да XIX к. ортосуна чейин сакталган. Кыйып-өрттөө дыйканчылыгын тропикалык өсүмдүктөрдү өстүргөн айрым түрлөрү да Борбордук Африкада (банту элдеринде), Түштүк-Чыгыш Азияда (бирмалыктарда, вьетнамдыктарда ж.б.), Океанияда (Жаңы Гвинеядагы папуастарда), Түштүк жана Борбор Американын индейлеринде ж.б. кеңири тараган. Африкада эркектер дарактын бутактарын бычак менен кыят, ал эми аялдар аларды кургак чөп, бадал менен кошо талаага калыңдатып жыят. Өрттөгөндөн кийин болор жаандын алдында үрөн себишет. Себишкен участка тосмо менен тосушат. «Дан өсүмдүктөрүн (таруу), буурчак, тамыры жемиш өсүмдүктөрдү аралаштырып айдоо үстөмдүк кылат. Экинчи жылы таруунун ордуна жер жаңгак эгилет, үчүнчү жылы буурчак өсүмдүктөрү үстөмдүк кылат. Жаңы Гвинеяда папуастар тоолуу тропикалык токойлордо даракты таш балта менен кыйышат. Участокту тазалоодо калак сымал жыгач куралды пайдаланышат. Эгинди тосмо менен тосушат, аралаштырып айдашат [1].

Айры (бешлик) – айыл чарба шайманы. Аны кыргыздар учундагы иймек темирлердин санына жараша беш илик, төрт илик, үч илик деп да аташары белгилүү. Айры чөп, саман жыйноодо, үй чарбасындагы башка жумуштарды аткарууда колдонулган негизги шаймандардын бири. Илгери жыгач айры колдонулган, темирдин кеңири таралышынан соң, темир айры колдонулуп калган.

Ала бакан – тамак-аш, идиш-аяктар, кийим-кече ж.б. үй оокаттары илине турган жыгачтан жасалган буюм. Ала бакан көп бутак-ачалары бар, четинден, арчадан, кайыңдан, талдан ж.б. дарактардан жасалган. Ала бакан боз үйдүн ашканасына орнотулган. Ала баканга темир ж.б. илгичтерди бекитип, абдан кооздоп, күмүш, калай, жез сыяктуу металлдарды куюшкан. Ала бакан боз үйдүн эркектер тарабына да орнотулган. Эр жагында орнотулган ала баканга эркектердин кийим-кечелери, урунган куралдары, буюмдары, эпчи жагындагысына аялдардын сыйлуу кийим-кечеси, жасалгалары, ат жабдыктары ж.б. илинген. Ала бакан көчмөн шарттагы жашаган кыргыздарга абдан ыңгайлуу үй буюму болгон.

Алачык – бир жерден экинчи бир жерге көчүп-конууда, чарбалык иштер, мергенчилик үчүн курулган убактылуу турак-жай. Анын кыргыздарда жапма алачык, буума алачык, сайма алачык деген түрлөрү бар. Жапма алачыкка үзүк, буума алачыкка кийиз, тери, сайма алачыкка түндүк калтырышып, үстүн кийиз, тери менен жабышкан. Алачык байыртадан белгилүү турак-жай. Энесай кыргыздарында «алачык» конус образдуу убактылуу турак-жай болуп, үстүн көпчүлүк учурда кайыңдын кабыгы менен жабышкан. Күндүн аптабынан, жамгырдан коргонуу максатында үстү чөп ж.б. жабылган

убактылуу «алачыктар» колдонулган [1: 2005].

Араба – унаа чегилүүчү жүк жана жүргүнчү ташуучу чарба шайманы. Араба менен азыр негизинен чарба ишиндеги, дыйкан чарбалардагы жүк ташылат. Арабанын бир нече түрү белгилүү.

Арык – табигый же жасалма суу нугу, арык. Сууну бөлүштүрүү жана керектүү жерге жеткирүү үчүн пайдаланылат. Жасалма канал, чоң арык, чарба ичиндеги майда сугат тармактары да жалпысынан арык деп аталат.

Тегирмен, майдалагычтар – дан, минералдар жана башка заттарды майдалоочу чарбалык шайман. Адам баласы дан өсүмдүктөрүн өстүрүүнү өздөштүргөндөн соң, ошол дан өсүмдүктөрү майдалагычтардын пайда болушуна алып келди. Ал ортосунда оюгу бар төмөнкү таштан жана кыйла ичке, томпок келген үстүнкү таштан жасалат. Үстүнкү ташты айландырууда буудай унга айланат. Ал үчүн буудай катуу болуш керек, ошондуктан аны кууругандан соң тегирменге салышкан. Неолит (жаңы таш доору) доорунан тартып майдалагычтардын археологиялык үлгүлөрүн калкы отурукташкан дыйканчылык менен кесиптенген бардык турак-жайлардан көптөгөн санда табылып келет. Ал үбөлөнбөгөн жергиликтүү таштан жасалган. Өнүккөн элдерде жергиликтүү майдалагычтар - дагы оор жумуш «кул эмгеги» катары эсептелинген жана ошол кезге таандык сүрөттөрдөн көрүнүп тургандай, адатта, аялдар иштеген. Күкүмдөлгөн керамика боектору да тегирмен менен майдалагычтарда даярдалган. Алардын иштөө принциби майдалагычтардан тегирменге толук өтүүнү талап кылган. Астыңкы тегерек таштын ортосу тешилип, ага жыгач ок өткөрүлөт. Ортосу тешилген үстүнкү таш да окко бекитилет. Оксуз айланган тегирмендер да бар. Алардын таштары бири-бири менен чиркелгендей жасалат. Үстүнкү ташты айландыруу үчүн тешик жасалып, ага жыгачтан кармагыч кийгизет. Коло доорунда айлануучу тегирмендердин болгондугу али далилдене элек. Грецияда б.з.ч. 480-ж ченде айлануучу тегирмен имерилүүчү тегирмен менен алмаштырылган. Жогорку таштын жыгач алкагы кыймылдын багытын өзгөртүп оңго-солго кыймылдай турган кылган. Төмөнкү таш алкактын сегменти формасында жасалып, анын борбору сектор формасындагы жогору таштын айлануу точкасы болуп кызмат кылат. Бул тегирмен кен иштетүүдө да колдонулган. Тегирменди андан ары өркүндөтүү адам күчүн мал күчү менен алмаштыруу аркылуу жүргүзүлгөн. Бул б.з.ч. 300-ж. ченде айлануучу кыймылга кайра өтүүгө мүмкүндүк берген. Мал чегүүгө мүмкүн болуш үчүн тегирмен таштын формасын өзгөртүүгө туура келет: конус түрүндө томпок жасалган астыңкы ташка конус түрүндө оюгу бар үстүнкү таш кийгизилет. Астыңкы ташка кыймылсыз ок бекитилет. Атайын рама аркылуу чегилген мал үстүнкү ташты октун айланасында айландырат. Мындай тегирменде керектүү сапаттагы ун алуу үчүн үстүнкү ташты көтөрүп же ылдыйлатып турууга мүмкүн болгон. Мындай тегирмен кен иштерине да пайдаланылган. Тегирменге бекем трахит ташы колдонулган.

Б.з.ч. I миң ж. Европанын жана Азиянын башка райондорунда да экспорт үчүн тегирмен таш жасаган борборлор пайда болот, анткени алардын колунда ага ылайыктуу таш бар эле жана усталар жогорку чеберчиликке жетишкен. Рим империясында кеңири колдонулган мындай тегирмен б.з.ч. 90-ж. ченде Кичи Азияда (Понтий падышалыгы, Митридат VI падышалыгы) кыймылга келтирүүчү дөңгөлөктүн табылышына байланыштуу өзгөрүүгө учурады. Эми тегирменге кадимкидей томпок таш пайдаланыла баштайт. Кыймылга келтирүү үчүн суу дөңгөлөгүнүн ордуна шамал күчү пайдаланыла баштайт. Ал эки баскыч менен ишке ашты. Алгач б.з.ч. I миң жылдыктын аягында Иранда кемелердин Үлгүсүндө парустуу тегирмендер жасалат. Алар византиялыктар, арабдар аркылуу Европа, балким, Испанияга же Грецияга жеткен. Чыныгы жел тегирмендер 1430-ж. ченде пайда болгон. Анда түрдүү багыттагы шамалды пайдаланууга мүмкүндүк берген тетиктер кошулган. Зарылдыгына жараша техникалык жаңылыктар киргизилип отурган. Чоң дарыяларга сүзүп жүрүүчү тегирмендерди курушкан (алгач Римде); жүк тартуу принцибин (саат мунараларындагыдай) колдонушкан; акырында эски конструкция жаңы тегирмен менен алмаштырылган. Ал Испанияда табылган. Англияда ун жасоо үчүн колдонулган. Англиядан Америкага жеткен. Америкадан 19-к. бүт дүйнөгө тарайт. 1800-ж. англиялык тегирмендерде буу кыймылдаткычы пайдаланыла баштаган. Тегирменде данды ун кылгандан кийин артынан элөө процесси аткарыла баштайт. Элөө 1504-ж. Нюрнбергде механикалашкан эле. Кыргыздарда тегирмен эзелтен эле белгилүү болгондугуна жазуу булактары, Саян-Алтайда кыргыздар калтырган эстеликтер далил боло алат. 276 Кытай жыл баяндары кыргыздар эгиндин бир канча түрүн себишерин кабарлайт. Учурда Хакас-Минусин ойдуңунда сууга жакын жерлерде жаткан айрым таштарды хакастар *кыргыз тегирмендери* деп аташат. Мындан орто кылым кыргыздары суу тегирменин пайдаланышканын билүүгө болот [1].

Бараза көмүү – соко аңтарып кеткендерди тегиздөө процесси. Аталыштын экинчи тутуму төл сөзүбүз, сөздүктөрдө анын мааниси чечилип берилген. Түшүндүрмө сөздүктө *көмүү* деген сөздү *көм-этишинин* кыймыл атоочу; үстүнө топурак таштап жашыруу, бир нерсе менен жаап, бастырып коюу [2: 346-347] деп түшүндүргөн. Сөздүн бул компоненти түштүк говорлордун аймактарында ушундай маа-

ниси менен айтылат. Дыйканчылыкта жерди кышка даярдап, эки тарапка тартылып айдалат, эки тарапка тартып айдаган аралыктын ортосунда чуңкурлар калат. Ошол чуңкурларды көмгөн процесс *бараза көмүү* деп аталат. Бул аталыштын экинчи компоненти орус тилиндеги *борозда* сөзүнө барып такалат.

Түштүк аймагында жашаган жергиликтүү калктын тилинде *дискөлөө* сөзү учурайт. Ал трактордун жардамы менен жерди тегиздөөдө адегенде малалап, андан кийин пахтанын өнүп чыгышы үчүн жер жумшак болсун деп *дискалоодо* колдонулат. Бул сөз да орус тилинен ошкону анык.

Эгинди кошумча семирткич заттар менен камсыз кылуу, *азыктандыруу* (жер семирткичтерди берүү) иштери атайын жүргүзүлөт. Эгинге аны асырап өстүрүүдө өнөр жай жер семирткичтери менен катар жергиликтүү жер семирткичтери да колдонулат. Аларга *көң* (*кык*) да колдонулат. Жергиликтүү жер семирткичтер күздө, пахта жыйналып бүткөндөн кийин жерди айдабай туруп, жерге себилип, андан соң трактор менен айдалып *азыктандырылат*. Айдоонун астында калган жер семирткичтер жерге дагы көбүүрөк азык, күч берет.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *малалоо* // *мала тартуу* деген аталыштын мындай мааниси берилген: *малалоо* этишинин кыймыл атоочу. *Малала* этиш. Мала тартуу, топуракты майдалоо [2: 417].

Пычан байлоо- чөп орук мезгилинде чөптөрдү оруу, бычуу. Же болбосо орулуп кургатылган чөптөрдү үй жаныбырларына азык, тоют катары байлап даярдоо.

Орук (оруу) - эгин бышкан убакта кол менен оруу, жыйноо процесси. Башкача айтканда эгинтегинди эл өз колу менен оруусу же комбайындын жардамы менен оруп жыйноо убактысы.

Мындан сырткары *отоо, жсагана, нокот, нокот бастыруу, арпа, буудай, жүгөрү, албали, гилас, кара өрук, алча, сапыруу (буудай, нокот), ашар* ж.б. сыяктуу дыйканчылыкка байланыштуу аталыштар кездешет. Бул жана ушул өңдүү дыйканчылык лексикасы кенен да терең изилдөөнү талап кылары талашсыз. Биздин изилдөө иштерибиз дал ушул багытта жүргүзүлмөкчү.

Адабияттар:

1. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Бишкек: 2005.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе: 1969.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.